

ՀԱԿՈՒ ՕՇԱԿԱՆ

գիտաժողովի նյութեր

ապրիլ 28, 2011

Կազմեց և խմբագրեց
ԼԻԼԻՔ ՉԱԼՍՏՅԱՆԸ

ՀԱՄԱԳԱՅԻՆ
ՀԱՅ ԿՐԹԱԿԱՆ
ԵՎ ՄՇԱԿՈՒԹՅԱՆ
ՄՈՒԴՈՅՈՒՆ

ԵՐԵՎԱՆԻ
ՊԵՏԱԿԱՆ
ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ

ԵՐԵՎԱՆ
«ՆԱՐԻՒ»
2011

**ՅԱԿՈՐ ՕՇԱԿԱՆ ԵՐԵՒՈՅԹԸ ՍՓԻՌՔԱՅԱՅ ՅԵՏ-ԵՂԵՈՆԵԱՆ
ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ՄԵՃ¹**

Հայ ժողովրդի դեմ իրազործուած ցեղասպանութիւնը աւելին էր քան ջարդ, տեղահանութիւն, արիւն ու աւեր: Այդ վայրագութիւնների զուգահեռները կարելի է գտնել այլ ժողովուրդների պատմութեան մէջ եւս: Հայոց Ցեղասպանութիւնը Վախճան էր՝ վախճան հայ ժողովրդի երեք հազար տարիների բնական զարգացման եւ հայրենիք-հայ ժողովուրդ հասկացութեան, որ պարտադրուեց Արեւմտահայաստանի հայաթափումով: Ցեղասպանութիւնը վերապրածներին չթոյլատրուեց իրենց ծննդավայրերը վերադառնալ: Երկրից դուրս չպրտուած, նրանք գաղթականներ դարձան ու աշխարհով մէկ ցրուեցին՝ գոյութիւն ունեցող հայ համայնքներին միացան, կամ նոր համայնքներ կազմեցին:

Սփիւռքը իբրեւ վայր եւ իբրեւ յղացք նոր իմաստ ստացաւ, դարձաւ աշխարհայեացք, մտայնութիւն եւ ապրելակերպ: Հայ մտաւորականութիւնը, գլուխն ու միտքը ցիր ու ցան ժողովրդի, շփութեան, անորոշութեան եւ յուսահատութեան մատնուած, փորձեց նոր իմաստ գտնել աքսորականի իր կեանքին ու իր գրականութեան ճամբով նոր իմաստ ու նոր ուղղութիւն տալ ստեղծուած քաոսին, բայց նաեւ նոր ուղղութիւն ու նոր իմաստ Սփիւռքում զարգացող կամ զարգանալիք մշակոյթին մանաւանդ՝ գրականութեան:

Յակոբ Օշականը, գրականագէտ, գրաքննադատ եւ վիպագիր, մէկն էր այն մտաւորականներից, որոնք ապրեցին Սփիւռքի տագնապը եւ իրենց անփոխարինելի ներդրումն ունեցան սփիւռքահայ գրականութեան սկզբնաւորման եւ զարգացման մէջ: Նրա գրականութեան ընդմիջից ու յենուելով նրա արտայայտած տեսակէտներին, պիտի փորձեն վեր հանել սփիւռքահայ յետ-եղեռնեան գրականութեան դեմ նետուած մարտահրաւերները, դիմակայած իւրայատուկ հարցերը եւ վերջապէս նրա առջեւ ձեւաւորուող ուղղութիւնը:

¹ Ներկայացուածը հայերէն եւ ընդլայնուած տարբերակն է 1998-ի Նոյեմբերին ԱՄՆի Քոլումբիա համալսարանում Մարկ Նշանեանի կազմակերպութեամբ կայացած Յակոբ Օշականին նուիրուած գիտաժողովին կարդացուած զեկոյցի:

Յետեղեռնեան Սփիւռք. Սփիւռքը նոր իրադրութիւն չէր հայութեան համար: Շատ գրողներ եւ բանաստեղծներ հայրենիքից հեռու՝ Սփիւռքում գրականութիւն էին ստեղծել: Սփիւռքը հեռու էր, բայց միշտ մօտիկ, քանի որ կամուրջները դեռ չէին այրուել. վերադարձի ճամբան բաց էր ու ընդհանրապէս անարգել: 1890-ականներին Եւրոպայում, Սուրեն Պարթեւեանը ականատեսի զգայնութեամբ հայ գաղթականութեան ֆիզիքական եւ բարոյական «Քայքայում»ը նկարագրեց: Սիամանթոն իր ժողովրդի «Կոտորած»ը եղեռներգեց: Վահան Թէքեանը նրա «Հրաշալի Յարութիւնը» փառաբանեց: Բոլոր դէպքերում, հայ արուեստագէտը ստեղծագործեց Սփիւռքում՝ թէկուզ հեռուից գուրգուրալով իր հայրենիքի եւ այնտեղ տառապող իր ժողովրդի վրայ: Իսկ պատերազմից յետոյ, եթէ կար դեռ Պոլիսը՝ Հայաստանից դուրս հայ մտաւորական կեանքի ու մշակութային զարգացման երբեմնի կենտրոնը, նա սակայն կորցրել էր իր դերը երբ չկար Արեւմտահայաստանը: Ջապել Եսայեանը իր ծննդավայր Պոլսում (Սկիւտար) իրեն աքսորի մէջ էր զգում: Պոլիսը այլեւս նրա փնտռած նպաստաւոր միջավայրը չէր ուր նրա ստեղծագործ ոգին թռչէր առնէր («Հոգիս աքսորեալ», 1919), միջավայր՝ որ միայն հայրենիքի հաւաքական կեանքով կարող էր ստեղծուել:

Եւ այսպէս, Ցեղասպանութիւնը այն վախճանն էր որ արեց քանդեց մախապէս ազդու ամեն գործօն ու ամեն յղացք ու իմաստ որ Սփիւռքինն էր: Վերապրող գաղթականների որպէս անհատ եւ որպէս ազգ գոյատեւելու ու յարատեւելու վճռականութիւնից յառնեց Սփիւռքի մի նոր յղացք, որ ենթադրում էր նոր միջավայր, նոր աշխարհայեացք, նոր իմաստներ եւ նոր կառոյց: Օշականը այս երեւոյթը բացատրում է որպէս նոր գրական միջավայր:

Սփիւռքի յղացքը Օշականի գործերում. Օշականը գրականութիւնը դիտում է իբրեւ արտադրութիւնը ընկերային, քաղաքական ու մշակութային ազդակների երբ նրանք ներգործում են արուեստագէտի իւրայատուկ անհատականութեան եւ ստեղծագործ մտքի վրայ: «Սփիւռքը եւ իրաւ բանաստեղծութիւնը» աշխատութեան մէջ Օշականը պարզում է այն պայմանները, որոնք պիտի նպաստեն գրականութեան զարգացմանը՝ «կազմակերպեալ ընկերութիւն, իմացական դարձեալ կազմակերպեալ բարեխառնութիւն, հաւատաւոր կրթանք, մտատիպարներ ու տաղմապներ, գա-

դափարաբանություններ ու սերունդ»¹: Նա վկայում է թե այդ գործոնները գոյություն ունեին 1850-1915 ժամանակաշրջանում եւ ապահովում էին գրականութեան աճն ու զարգացումը: Նրա համոզմամբ «Սփիւռքը թեւ կը կարծէ շարունակել սրբազան աւանդութիւնը, կը պատկանի ուրիշ, չըսելու համար հակամարտ բարեխառնութեան մը»: Այդուհանդերձ, նախապատերազմեան օրերին էլ մտասեւեռման միւթ էր հայ գրականութեան կենսանորոգումը, ձերբազատումը օտար ազդեցութիւններից եւ Հայ Հոգու վերընծիւղումը նրա մէջ: «Մեհեան» ականների շարժումը դա էր հետապնդում²: Երեսուն տարիներ եւ մէկ Աղէտ անց, Օշականը շարունակում էր հաւատալ, որ օտար գործոններն ու ազդեցութիւնները պիտի արգիլեն հայոց գրականութեանը՝ զարգանալու հայ ոգով եւ հայկական յատկանիշներով: Օշականը տեսնում էր թէ ինչպէս նախաեղեռնեան գրական մթնոլորտը իր հակաթեզն էր ապրում յետ-եղեռնեան միջավայրի մէջ, հաւաքական կեանքը՝ սփռումի մէջ:

Եւ Օշականի գրականութեան մէջ, երբեմն անսպասելի, անկապակից թեմաների ընդմիջից, տողատակերում կամ փակագծերի մէջ, լուսաբանում, բացում է Սփիւռքը իբրեւ յղացք, իբրեւ գրական միջավայր: «Վկայութիւն մը» աշխատութեան մէջ կարդում ենք.

Սփիւռքը աղէտն է անշուշտ երկարածգուած բայց անկէ տարբեր. աւելի է բանով մը, որ դիւրաւ չի բացատրուիր: 1920-ին մեր երիտասարդութիւնը գրական ճակատի մէջ միութիւն մըն էր Պոլիս³: 1930-ին, այսինքն **Սփիւռքի**

¹ *Յակոբ Օշական*, Սփիւռքը եւ իրաւ բանաստեղծութիւնը, Երուսաղէմ, 1945, էջ 2-3:

² «Մեհեան», Պոլիս, Յունուար 1, 1914: «Մեհեան»ը պաշտօնաթերթն էր նոյն-անուն խմբակցութեան: «Մեհեան»ի շուրջ հաւաքուած մտաւորականները՝ Կոստան Զարեան, Դանիէլ Վարուժան, Սիարոն, Գեղամ Բարսեղեան, Յակոբ Օշական (Քիւֆեջեան), փորձում էին Հայ հոգու խորքերը պեղել, մինչեւ հայ հեթանոսական անցեալը երթալ ու այդ մաքուր ակունքներից ներշնչուած՝ հայոց գրականութեանը տալ նոր շունչ եւ նոր ուղղութիւն: 1915-ի եղեռնը ընդհատեց նաեւ այդ շարժումը:

³ Նպատակը յետ-պատերազմեան Պոլսում վերապրած մտաւորականութեան ուժերով ձեւաւորուած «Բարձրավանք» խմբակցութիւնն էր, որ իր նոյնանուն պարբերականով պիտի դառնար նոր գրական շարժում, արտացոլքը յետ-եղեռնեան վերածնութեան:

սկզբնաւորութեան, այդ ճակատը ոչ միայն քայքայուած է, այլ այդ երիտասարդութիւնը պատմեցներու ետեւէն կը հարուածէ աջ ու ձախ, իր երեկուայ պայքարի ընկերը, իր տասը տարի առաջուան ուսուցիչները, իր մանկութեան ժամանակ իր ժողովրդին սպասն ընող գրագէտները: Այս է ահա **Սփիւռքը** (ընդգծումները միշտ հեղինակինն են – Ռ.Փ.)¹:

Արդարեւ, 1930-ականներին հայ ժողովրդի սփռումը իրականութիւն էր արդէն, Ցեղասպանութեան ազդեցութիւնը շօշափելի առկայութիւն, աշխարհընկալման ելակէտ: Դեռ աւելին, արմատաւորուած էր հարազատ երկրից շարտուած եւ ազատութիւնից զրկուած լինելու հաւաքական հոգեբանութիւնը: Տասնամեակների իդեալականացած ձգտումները ջախջախուել էին, ազատագրական պայքարը ծախողանքի մատնուել: Արդիւնքը, կամ հիմնաքարը Սփիւռքի սկզբնաւորման, սեւ յուսահատութիւնն էր, քանդող, քայքայող յոռետեսութիւնը: Օշականը այսպէս է բնութագրում տագնապը.

Այնքան մօտիկ ազատութեան, զայն շօշափելէ վերջ նոյնիսկ, մենք մեզ կը գտնենք նետուած չորս հովերուն, մեր երկրէն, մեր բարեկամներէն ու սատկելու համար հանուած գրաստներու պատկերին տակ.... մեր բնաջնջումը մեր մէջը, մեզմով, առանց բանակի ու առանց հրդեհի, մեր հոգիին մէջ ներարկելով թոյներ, մեզ մեզմէ գանելի դարձնող²:

Եւ այս արգահատելի իրավիճակում, զարմանալի չի եթէ «դուք ունիք ընկերը անարգողը, իր մեծերը ծախողը, բոլորն ալ մեկնած մէկ ու նոյն յատակէն զոր Սփիւռքը դանդաղ ծորումներով նետեր էր անոնց աղտէն, տառապանքէն բզիկ բզիկ հոգիին խորունկին»³: Եւ միթէ ովքե՞ր էին Սփիւռքի այդ նոր բնակիչները, ջարդ ու կոտորած տեսած, ամապատից անցած, որբանոցներում հասակ նետած: Սրանք էին, որ «որբանոցներէն արծակուեցան ուղղակի կեանքի շահաստանները, անգամ մըն ալ որբանալու կեանքին մեծ զրկանքներուն մէջ... Ասոնք կը կազմեն Սփիւռքին ամենէն իրաւ մթերքը»⁴: Ահա բնութագրումը Սփիւռքի հաւաքական հոգե-

¹ *Յակոբ Օշական*, Վկայութիւն մը, Դալէպ, 1946, էջ 93:

² Նոյն տեղում, էջ 73:

³ Նոյն տեղում, էջ 36:

⁴ Նոյն տեղում:

բանութեան, տիպաբանութիւնը արմատախիլ ու գաղթական, ազգային հաւաքական աղէտ ապրած մի ժողովրդի:

Հայ ազգը մահանում էր Սփիւռքում. իսկ ի՞նչ էր խորհրդային Հայաստանի հակազդեցութիւնը: Թշնամութիւն եւ անհամդուրժողականութիւն հանդէպ այն մտաւորականութեան, որ փորձում էր իր հոգու կայծերով օժախը վառ պահել: Իր գաղափարի ու իր արտայայտած մտքերի համար, Օշականը խորհրդահայ մտաւորականութեան կողմից միշտ քննադատութեան է ենթարկուել: Նշանակալից է նրա մի արտայայտութիւնը մահից մի քանի ամիս առաջ «Նոր Գիր» եռամսեային գրած մի նամակ-յօդուածում:

Ամէն հայ, Հայաստանէն դուրս, զոհ մըն է: Ու **ամէն փորձ**, մէկ հայ Հայաստանէն դուրս պահելու, ոճիրի մօտ արարք մը, քանի որ դուրս մնացողը սահմանուած է կորսուելու մեր ժողովրդին համար: Ահա իմ գայրոյթը Հայաստանի գրողներուն վրայ, որոնք յաղթանակին հպարտութեանը մէջ պարզելու էին առնուազը մարդկայնութիւն. մեր դժբախտութիւնը գրեթէ երբէք զիրենք գութի, կարեկցութեան ալ չբերեր: Ի՞նչ ըրին: Հունտն իսկ չորցնել սպառնացին: Որո՞նց.— նուազագոյն 100,000-նոց զանգուածի մը, որոնց մեղքը իրենց ժողովրդին սիրելն է եղած: Դաշնակ, Հնչակ, Ռամկավար, Համայնավար պիտակներ են: Բոլորին տակն ալ հայը միշտ հայ է¹:

Օշականի նկարագրած Սփիւռքը միշտ սեւ է ու մթին: Սփիւռքը վայր է «օտարացման», «քաւարանը մեր հոգիին», «նսեմաստանը», «ծիրախտը մեր հոգիին»²: Ցաւալի էր կորուստը հայ հոգու, որ դեռ 1914-ին մեհեանականները փորձում էին վերագտնել ու ամրակայել հայ գրականութեան մէջ: Օշականը յիշում է այդ մեծ խոյանքը իր «Համապատկեր արեւմտահայ գրականութեան» ժ. հատորում.

Երեսուն տարիներ անցեր են այդ օրերէն: Այս ժողովուրդէն կէսը չքացած է ոչ միայն խորհուրդէն (Օշականը խորհուրդ բառը գործածում է հոգի բառի փոխարէն, ըստ իրեն «գիջում մը ըրած ըլլալու համար Կոստան Զարեանին, որ խմբագրում էր «Մեհեան»ը— Ռ.Փ.), այլեւ՝ իր մարմինէն: ...Սփիւռքը՝ իր նոր փառասիրութիւններով, կիրքերով կը կարծէ լուծած ըլլալ այդ **խորհուր-**

¹ «Օշականի խօսքը մահէն յետոյ», տես «Նոր Գիր», Նիւ Եօրք, թիւ 1 (37), 1948, էջ 11:

² Տես *Գրիգոր Պըլտեան*, «Յ. Օշական՝ քննադատ», «Բազին», Պէյրութ, թիւ 3, 1984, էջ 54:

դը, աղեքսանդրեան միջոցներով: Կա՞յ աւելի տրտում բան իմ տարիքի մարդոց համար քան պատկերը երիտասարդութեան մը, ուր մտաւորականութիւնը կը պատրաստուի օտարներու մշակոյթով, կը հպարտանայ իր պապերը անարգելու մեծ ծանրակշիռ փաստը գտնելով¹:

Օշականը միանգամայն չի ժխտում օտար ազդեցութեանց դրական կողմերը: Վկայելով հայ վէպի 1920-1940 ժամանակաշրջանում արձանագրած վերելքին, գրում է. «Մեր վէպը քսան տարին ասդին ըրած է այլապէս մեծ նուաճումներ, որոնք օտար շփումներու, միջավայրերու հարկադրանքը ըլլալուն չափ, մեր կեանքին մէջ մուտ գտած նոր ձգտումներու փաստեր են»²: Ինչ վերաբերում է բացասական ազդեցութիւններին, ապա՝ դրանք, ըստ Օշականի, դրսեւորուում էին անցեալի ժխտումի եւ նախորդ սերնդի գրողներին ուրանալու մէջ:

Օշականը ինքն էլ ժխտումի ու քննադատութեան թիրախ էր երիտասարդ գրողների կողմից, եւ դա նրան մեծ ցաւ էր պատճառում: Քանիցս արտայայտուել է այդ մասին: «Կրնային չհաւնիլ մեզի: Ատիկա սրբազան դժգոհութիւն է առանց որուն կեանքը կրկնութիւն կամ նեխում պիտի մշանակէր: Բայց կ'աւելցնէի, **Սի հաւնիք ինքզինքնիդ...** Ձի ինքնաբաւութիւնը գերազանց չարիքն է ստեղծագործութեան արարքը ներքինացնող»³:

Իմ կարծիքով, սակայն, երիտասարդ գրողների, կամ աւելի ճիշտ՝ Փարիզի «Մենք» շարժման շուրջ համախմբուած որբերի սերնդին պատկանող գրողների, հներին ուղղուած սուր քննադատութիւնները, նրանց համարձակ ու բարձրաձայն ժխտումը անցեալի արժէքների, այդ դժբախտ սերնդի յուսահատ փորձն էր մօտիկ անցեալի աղիտալի փորձառութիւնը մարսելու, դրա թողած մղձաւանջային յուշերից ձերբազատուելու եւ ներկայի հետ քայլ պահելու:

Օշականը սփիւռքեան գրական միջավայրի պարտադրած պայմանների արդիւնք է համարում նաեւ ապսպրուած, ծախու հանուած, կամ ձգտումնաւոր գրականութիւնը. օրինակ է բերում Ջապել Եսայեանի «Մուրատի կեանքը» յուշագրութիւնը եւ փորձում է բացատրել, թէ նման գրականութիւն ինչու է ստեղծուում:

¹ Յ. Օշական, Համապատկեր արեւմտահայ գրականութեան, Ժ. հատոր, Անթիլիաս, 1982, էջ 430:

² Յ. Օշական, Համապատկեր արեւմտահայ գրականութեան, Զ. հատոր, Պէյրութ, 1968, էջ 260:

³ «Սփիւռքը եւ իրաւ բանաստեղծութիւնը», էջ 63:

1920-էն ասդին մենք, Սփիւռքի մէջ դադրած էինք ժողովուրդ մը ըլլալէ: Զոն երեւան ելլած գողոյները, իրենց շրջանակը տալու հարկադրուած, կը վերածուին, այդ իսկ ճնշումով, անհատական վկայութեանց: Զունիք գրականութիւն մը արդարացնող պայմանները այդ մարդոց ետին, վրան, ոտքին: Անոնք որ յուշեր գրեցին (Զամաստեղ, Օհան Կարօ) կը ծառայէին մեր բարքերուն բայց ոչ մեր գրականութեան: Անոնք որ պիտի կրնային մեր գրականութեան դիմագիծ մը տալ, Շահան Շահնուր, Զ. Զարդարեան, Շ. Նարդուհի, այսինքն Փարիզի վավերական տաղանդները, իրենց դժբախտութիւններէն, օրուան կարիքներէն նուաճուած հետզհետէ պիտի սպառէին¹:

Սփիւռքի գրականութեան բնութագրումը Օշականի մօտ. Զայոց Ցեղասպանութիւնը մահացու հարուած հասցրեց արեւմտահայ գրականութեանը: Զնարաւոր չէր անգիտանալ այդ իրողութեանը եւ շարունակել նախաեղեռնեան աւանդներով: Որպէսզի կարելի լինէր ցեղասպանութիւնը վերապրել, բառի ամենալայն առումով, պէտք էր դիմակայել Աղէտը, ըմբռնել կատարուածը եւ հաշտութեան եզր գտնել նրա հետ: Միայն այդ պայմանով էր, որ գրականութիւնը կարելի կը լինէր Սփիւռքում: Օշականը, աւելի քան որեւէ սփիւռքահայ գրող եւ գրականագէտ, ցեղասպանութիւնը դիմագրաւելու փորձեր կատարեց. ցեղասպանութիւնը համարեց մի վախճան, որ պէտք էր գիտակցուէր ու բացատրուէր՝ ի խնդիր ապագայ առողջ գրականութեան: Սա է մեկնակէտը նրա առաջադրած գաղափարների ու տեսութիւնների: Բայց նախ երկու բացատրութիւն:

Օշականը յաճախ արտայայտուել է, թէ 1915-ը վախճանն էր արեւմտահայ գրականութեան: Սա չի նշանակում, թէ 1915-ից յետոյ այլեւս արեւմտահայ գրականութիւն ստեղծելը հնարաւոր չի: Մարկ Նշանեանի բացատրութեամբ՝ «Զնարաւոր չէ գրականութիւն ստեղծել (*faire de la literature*), առանց որեւէ կերպով այդ վախճանի հետ յարաբերութեան մէջ մտնելու»²: Յետոյ, Օշականի համար ցեղասպանութիւնը դիմագրաւել նաեւ նշանակում էր այն գրութեան մէջ բերել, գրի առնել, զգացումների յորձանքը սանձել, որպէսզի կարելի լինի մարդկային երեւակայութիւնից դուրս այդ ոճիրը թղթին յանձնել, լեզուի սահմանների մէջ տեղաւորել:

¹ Զամասպատկեր արեւմտահայ գրականութեան, Զ. հատոր, Պէյրութ, 1968, էջ 322:

² Մարկ Նշանեան, Hagop Ochagan, "Tel qu'en lui-meme," *Dissonnanze*, No. 1, 1984, էջ 68:

Օշականը շարունակ փորձեր էր կատարում, վարկածներ առաջարկում: Նրա համար պարզ էր, որ յետ-եղեռնեան գրականությունը չպիտի շարունակեր նախաեղեռնեան գրական նորմերն ու աւանդույթները: Հայրենի գիւղի յիշողութիւնները (Համաստեղ կամ Մուշեղ Իշխան) Սփիւռքի գրականութեան չէին պատկանի՝ եթէ դրանք գրուած լինէին յուզական պաթոսով, կարօտակէզ հառաչանքներով: Օշականը օրինակ է բերում հայ գիւղի եւ հայրենի տան իր տուած վիպական պատկերները, որոնք ազգագրական արժէք ունեն՝ առանց գրական արժէք լինելուց դադարելու: Նրա կարծիքով, յուզականութիւնը, որ նսեմացնում է գրական գործը, բխում է հայ գիւղի ստորադասութեան բարդոյթից ի դէմս օտար միջավայրի անծանօթ իրողութեան: Սփիւռքահայ գրողը (Վահրամ Սոֆեան, Ալեքսան Գլըճեան) «այս զգայնութիւնները ստորադասումի՝ ջանաց փոխակերպել ուրիշ ցաւի մը, գրական այն ցաւին, որ կարօտի կերպարանք կը հագնի: Ասկէ դէպի հայրենաքաղձ բանաստեղծութիւնը դժուար չէ ճամբան»¹: Վիպական (ռոմանտիկ) յուզականութիւնն ու կարօտագին հառաչանքները ժամանակավրէպ էին եւ անհարազատ՝ աշխարհում տիրող մտայնութեան եւ ընդունուած գրական յղացքներին: Տարբեր են գրական ուղղութիւնն ու աւանդները Ցեղասպանութիւնից առաջ եւ յետոյ: «Փարիզ, Ամերիկա, Եգիպտոս, կը գործածեն Արեւմտահայ գրականութեան գործիքը միայն, բայց կ'ընեն գրականութիւն մը որ ոչինչ ունի պոլսական»²: Այդպէս էլ տարբեր պիտի լինեն այդ գրականութիւնը քննարկման ենթարկելու մեթոդները. «Պատերազմէն վերջ, Սփիւռքի զանազան կեդրոններուն մէջ Արեւմտահայ գրականութիւնը ճիշդ բան չէ տեսնել այն չափերով, հանգանակներով, որոնք իրենց արդարացումն ունին երբ կը գործածուին 1850-1914 ժամանակաշրջանին համար, Պոլիս»³:

Սփիւռքահայ գրականութեան Օշականի քննադատութիւններն ու դիտարկումները, որոնք միաժամանակ դրսեւորում էին նրա ակնկալիքներն ու առաջադրանքները, տեսութիւններ են սփիւռքահայ գրականութեան ճամբան լուսաւորող: Սփիւռքը սփռում է, տարտղնում ու կենսածել. բայց դրանից աւելին, Սփիւռքը մտայնութիւն է՝ կնիք է գեղարուեստական ստեղծագործութեան վրայ: Գրական բեմի վրայ բազմաթիւ են դերակատարները, անհատ մեծութիւնները. սակայն, դրանք «չեն կրնար տեմպը

¹ «Սփիւռքը եւ իրաւ բանաստեղծութիւնը», էջ 59:

² Համապատկեր արեւմտահայ գրականութեան, Զ. հատոր, էջ 260:

³ Նոյն տեղում:

տալ մեր հաւաքական արիւնին»¹: Բայց ինչո՞ւ է հաւաքական ճիգը անհնարին: Ինչո՞ւ են Սփիւռքի գրական շարժումները ձախողումի դատապարտուած:

Այսօր ոչ մէկ հեռանկար, ոչ մէկ խտեպ, ոչ մէկ թաքուն կամ յայտ սրբութիւն կայ, որ զօրէր իրեն կապուած պահել մեր տղոց զգայնութիւնները Եթէ ցեղը ապրեցաւ ու եկաւ մեզի, իր պատրանքին մեծութեան կամարովն էր որ եկաւ: Այսօր վերջին պատրանքին ալ փշրումէն յետոյ, մեր տղաքը օտար ոստաններու, օտար յուզումներու կը բանան իրենց ջիղերը... Մեր տղաքը իրենց ցեղին չպատկանելէ զատ, հագիւ թէ կը պատկանին իրենց ժամանակին ու նոր միջավայրին: Այսպէս, քաղաքը եւ իր անծուկը, օտար երկինքն ու անոր սառոյցը կամ անգութ կրակը տարտամ մուտք կը փորձեն քանի մը տղոց մէջ.... Սիրոյ, ցաւի, կարօտի զգայական յանդգնութեան, ախտագին սրսփութի, նոր զգայնութեանց ետեւէն խուլ ու յամառ արշաւի, լքումի, դառնացումի, անգօր համակերպումի միացումը անխնամ, անտարազ, ապերեսան թեքնիքի մը վրայ,--գրեթէ տուած եղայ մեր նոր քերթողութեան գլխաւոր յատկանիշները²:

Այս երկար մեջքերումի ընդմիջից մեզ խօսում են Օշականի մտահոգութիւնները: Զինը մերժուած է, իսկ նորը ստեղծելու համար հիմնաքար չկայ, արմատներ չկան, երազ ու ապագայի տեսլական չկայ: Կան նոր պատկանելիութեան զգացումներ, օտար սէրեր ու կրքեր, որոնց կենտրոնախոյզ ձգողութեան դէմ գործող ուժերը աստիճանաբար թուլանում, տեղի են տալիս: Հաւաքական ճիգերը գունաթափոււմ են ու անգօր դառնում: Օշականը հաւատում էր, որ գրական շարժումները աշխուժութիւն պիտի բերէին, նոր ուղիներ պիտի բանային. իսկ դրանք ընդհանրապէս սկիզբ են առնում մի պարբերաթերթի շուրջ հաւաքուած մտաւորականութեան հաւաքական աշխատանքով: Նա թւում է «Մեհեան»ը Պոլսում, «Մենք»ը Փարիզում, «Ահեկան»ը Բեյրութում, «Նոր Գիր»ը Նիւ Եօրքում եւ «Հայրենիք»ը Բոստոնում, ու հաստատում, թէ յետ-եղեռնեան Սփիւռքի պարբերաթերթերը չեն կատարել այդ դերը. գոնէ մարմնացնէին զաղութի գրական միջավայրը, զարգացնէին ընթերցող հասարակութեան ճաշակը,

¹ «Մայրիներու շուքին տակ» գրական զրոյց Յակոբ Օշականի հետ, Բ. Թաշեան, Պէյրութ, 100-ամեակի հրատարակութիւն, թիւ 2, 1983, էջ 49:

² Նոյն տեղում, էջ 48-49:

ուղղութիւն տային արուեստին եւ վերջապէս մշակէին գեղագիտութեան եւ գրաքննադատութեան նոր արժեքափէր:

«Նոր Գիր» եռամսեայ հանդէսի խմբագրութեանը գրած մի մամակում, Օշականը թերթը գտնում է «քիչ մը շատ ընթացիկ եւ արդիական», եւ դա համարում է արդիւնքը՝ «ամերիկեան մթնոլորտի ճնշումին»¹: Նա «Հայրենիք» ամսագրի պարտականութիւնն է համարում ամերիկահայութեան գրական ու գեղարուեստական ճաշակը մշակելը եւ նոր գրական ուղիներ ու արժէքներ փնտռելը: Արդարեւ 1920-30-ական թուականների «Հայրենիք»-ի էջերը լեցուն էին հայ ազատագրական պայքարի հերոսների ու մեծ դէմքերի սելեռումներով եւ ջարդի ու տեղահանութեան յուշագրութիւններով:

Տասնեակ հազարաւոր կը հաշուէին դէմքերը, որոնք գէնք առնել գիտէին ու մեռան ատիկա ձեռքերնին: Ի՞նչ է անդրադարձը այս հսկայ տագնապաքին մեր արուեստին վրայ: Գրեթէ ոչինչ: Ինչ որ որպէս յուշ, օրագրութիւն, արշիւի տարր իջած է, հանրային սեպհականութեան պատմական վաստակ մըն է, գրեթէ բոլորովին օտար արուեստին: Ամերիկայի «Հայրենիք»ը այդ ուղղութեամբ դպրոց է կազմած: Եւ սակայն այդ նոթերը գրեթէ կը խաթարեն իսկ իրողութեան այլապէս ահաւոր, մեծ, սրտառուզ գեղեցկութիւնը²:

Յետ-եղեռնեան Սփիւռքի գրականութիւնը իր սկզբնաւորման շրջանում դարձաւ մի խառնակ շտեմարան, ուր եկան ամբարուելու, առանց խտրականութեան կամ ընտրութեան հերոսների չոր ու անարուեստ կենսագրութիւններ կամ սուգի ու արցունքի եւ աղիողորմ հառաչանքների պաթոսային զգացումներով զեղուն վկայութիւններ ու պատմութեան լարներ՝ կարծես հաշուեյարդարի նստելու համար ցեղասպանութեան սարսափի ու տառապանքի տարիների հետ՝ հապճեպով պատմութեան յանձնելու, յաւիտենականացնելու դէպքեր ու դէմքեր: Գուցէ դա միակ կարելի ուղղութիւնն էր աղետը ապրած, գաղթական ընկած մի ազգի գրականութեան: Բայց ազգը ի՞նչ շահեց: Հարիւրաւոր այդ գործերից քանի՞սն են դիմացել ժամանակի դատաստանին: «Հայրենիք»ը կամ Սփիւռքի այլ պարբերաբերթերը կարող էին բարձր արժեքափէրով ղեկավարուել ու նոր գեղա-

¹ Սոյն մամակից մէջբերումներ է կատարում «Նոր Գիր»-ի խմբագիր՝ Բենիամին Սուրիկեանը «Նոր Գիրի հնգամեակի առթիւ» իր յօդուածում: Տե՛ս «Նոր Գիր», 1944, թիւ 1 (21), էջ 5:

² «Համապատկեր արեւմտահայ գրականութեան», Զ. հատոր, էջ 321:

րուեստական գրականութեան արժեքաւոր գործեր քաջալերել: Բայց տեղի տուեցին, անսացին ընթերցողի միջին ճաշակի բռնութեանը՝ արուեստի վրայ: Ըստ Օշականի, Համաստեղի «Սպիտակ ծիւաւոր» վէպը վրիպանք էր «Վասնզի «Հայրենիք» հանդէսին ընթերցողները իրենց աչքը, այսինքն կարդալու ժամանակը ու խելքը, այսինքն հասկնալու կարողութիւնը պարտադրեցին հայրենակից պատուական պատմողին.... Վրիպեցաւ «Մնացորդաց»ը վասնզի... մեր Սփիւռքը շարժումի հանեց իր մեծատաղանդ ապիմաստութիւնը»¹: Բայց ինչո՞ւ է իր իսկ ստեղծագործութիւնը այդպէս պիտակում: «Համապատկեր»ի ժ հատորում հանդիպում ենք դրա շարժառիթին. «Հայրենիք» հանդէսը, անոր մէկ քանի գործերը ընդունելէ վերջ, ընթերցողներուն ճնշումին տակ զոցեց իր էջերը անոր երեսին»²: Օշականը դառնացած էր խորապէս. «Հայրենիք»ի խմբագրութիւնը դադարեցրեց շարունակական թուերում հրատարակուող «Մնացորդաց»ը, որովհետեւ ընթերցողները անդադար զանգատում էին, թէ ոճը բարդ է, անհասկանալի ու երկարաշունչ: Յատկանշական է Օշականի այս առիթով կատարած համեմատութիւնը հայ եւ հրեայ հասարակութեան՝ իրենց գրողների հանդէպ ցուցաբերած վերաբերմունքի տեսակետից: «Մեր գրողները միջազգային հրէութիւնը չունին իրենց ետին, իրենց գիրքերը լանսէ ընելու համար: Աւելին, մեր գրողները իրենց այդ փորձին մէջ դիտապաստ փռուեցան մեր իսկ հարուածներով»³:

Ընթերցողի կարծիքն ու հակազդեցութիւնը գրական գործի հանդէպ, որ Հայդեզերի phenomenology տեսութիւնը հիմք ունենալով գրաքննադատութեան նոր մօտեցում դարձաւ (Reader-Response), եւ որի ենթադրած կրթանքը միտում է բազմակի մեկնաբանութեամբ հարստացնել գրական գործը, ըստ երեւոյթի, սփիւռքահայութեան մէջ տարբեր նշանակութիւն էր ստացել: Զանազան նկատառումներով, դրանց մէջ մասն միւթական ակնկալութիւններ եւ արդէն նուազաթիւ ընթերցողներին չկորցնելու մտավախութեամբ, ընթերցողի ճաշակն ու կարծիքը չափազանցուած ուշադրութեան էր արժանացել եւ գրականութեան ուղղութեան վրայ թելադրող ազդակի վերածուել: Գեղագիտական քննադատութիւնը ըստ պղատոնական հասկացողութեան առարկայական արժէքի բնոյթ էր ստացել՝ այս պարագային հաւասարուելով ընթերցողի նախասիրութեանը՝ ինքն

¹ «Վկայութիւն մը», էջ 23:

² «Համապատկեր արեւմտահայ գրականութեան», Ժ. հատոր, էջ 10:

³ «Վկայութիւն մը», էջ 22-23:

իր կերպարը, իր ցաւը, արցունքն ու տառապանքը գրական գործի մէջ գտնելու: Օշականի կարծիքով, այդ երեւոյթը գրականութիւնը միջին մակարդակի իջեցրեց: Օշականը մերժում էր միջին ընթերցողի ճաշակը գրականութեան արժեքափ համարել: «Եղան գրողներ, միշտ պատերազմէն ասդին, որոնք իրենց **կարդացուելուն** փաստը անձակ միամտութեամբ մը վերածեցին արժեքի փորձին»¹:

Օշականը ցանկանում էր տեսնել Սփիւռքում աճող սերունդներ «Զոր յօրինէին պարզ որքան որակեալ, հանգամաւոր մարդերը, գրող ինչպէս ընթերցող, գործող որքան արհեստաւոր... որոնք բոլորը, մեր **աղէտը ընդունելու**, իրենց մտքին պատշաճեցնելու ահաւոր պարտքը կատարէին իրենք իրենց, միայն ու միայն մտիկ ընելով իրենց խղճմտանքին եւ ոչ թէ ասոր անոր ուզածները առնէին մեկնակէտ...»²:

Ի մի բերելու համար մտքերս, ուրեմն, Յեղասպանութիւնը Օշականի մօտ «իբրեւ աղիտալի փորձ, վախճան գրական մի ժամանակաշրջանի, սկիզբ գրական մի նոր միջավայրի ստեղծման, աղբիւր խեղաթիւրուած գեղագիտական դատումի, եւ վերջապէս՝ աղբիւր ստեղծագործող մտքի ու բանաստեղծական երեւակայութեան վրայ բռնացած ազդումի» կայանում է հիմքը, ելակէտը «Սփիւռք» եւ «սփիւռքահայ գրականութիւն» հասկացութիւնների: Օշականը հաւատում էր, որ կարելի է Աղէտը վերապրել եւ այն գերազանցել (transcend): Եւ այդ հնարաւորութիւնը նա տեսնում էր գրականութեան մէջ, գրականութեան միջոցով: Նրա ստեղծագործ կեանքի գերագոյն նպատակը դարձաւ գրել այն վէպը, որ պիտի պարագրկեր, մարմնաւորեր Աղէտը: «Մնացորդաց»ը պիտի լինէր այդ վէպը, բայց մնաց անաւարտ: Օշականը անզիջող պայքար տարաւ կեղծիքի, միջակութեան եւ անարուեստ ճիգերի դէմ: Գիտակից իր կոչումին, փնտռեց գտնելու Աղէտի poetics-ը՝ «Ժամրը, լեզուն, պատումը, տեմպը, դիտակէտը», որ պիտի կարելի դարձնէր վէպը, աղէտի վէպը՝ որ կամրջուէր վախճանի հետ, որ լինէր սկիզբը նոր իմաստների, գրական արուեստի նոր ձեռքբերումների:

Խոնարհիւելով Յակոբ Օշականի յետ-եղեռնեան գրականութեան անդաստանում հսկայ ներդրման առջեւ պիտի կրկնեմ Բենիամին Թաշեանի խօսքը՝ «Օշական երեւոյթ մըն էր մեր գրականութեան մէջ»³:

¹ «Համապատկեր արեւմտահայ գրականութեան», հ. VI, էջ 283:

² «Վկայութիւն մը», էջ 28:

³ «Մայրիներու շուքին տակ», էջ 118: